

Raamattu ennen kaanonia

Kirjoitusten arvovaltaisuus Qumranin teksteissä

JOHDANTO

Millainen oli Jeesuksen ajan pyhien kirjoitusten kokoelma? Kuuluivatko siihen samat Vanhan testamentin eli Heprealaisen Raamatun kirjat kuin nykyäänkin? Onko teosten sanamuoto tai sisältö muuttunut aikojen kuluessa? Entä miten näihin ”pyhiin kirjoituksiin” suhtauduttiin Toisen temppelin aikakaudella? Miten niitä kopioitiin ja tulkittiin ennen kuin ”Raamatusta tuli Raamattu”? Millainen rooli teksteillä oli yhteisössä, joka eli pääosin suullisessa kulttuurissa?

Kysymyksen Heprealaisen Raamatun kaanonin synnystä liittyy monta ongelmaa. Ensimmäinen niistä on terminologian epäselvyys. Mitä sanastoa pitäisi käyttää teksteistä ja niiden kokoelmista aikana ennen kaanonia ilman että siirrämme termien ohella mielikuvia nykyhetkestä? Esikanonisella ajalla ei ollut kirjoja vaan kirjakääröjä. Ei ollut kansia, joiden väliin olisi voinut koota selkeästi määriteltävän kokoelman teoksia. Luku- ja kirjoitustaito oli harvojen omaisuutta, ja sen vuoksi kaikki kirjoitettu teksti oli jossain määrin arvovaltaista.¹ Lisäksi kirjallisuuden tuottaminen ja sen tulkitseminen olivat väistämättä yhteiskunnan koulutetumman ja valtaa pitävän osan toimintaa. Toisen temppelin juutalaisuudessa on havaittavissa muutos, jossa ju-

malallinen ilmoitus ja uskonnollinen auktoriteetti alkoi siirtyä temppeilikultista tekstiin.² Kysymme tässä artikkelissa, mitä voimme tietää kirjoitusten pyhydestä ja arvovaltaisuudesta ennen Raamatun kaanonin syntyä. Lähestymme kysymystä erityisesti niiden vihjeiden kautta, joita Qumranin tekstilöydöt sisältävät.

Ennen Qumranin tekstien löytymistä

Ennen Qumranin tekstien löytymistä Vanhan testamentin hepreankielinen teksti tunnettiin parhaiten 800–1000-luvuilta peräisin olevista käsikirjoituksista,³ jotka edustavat ns. masoreettista tekstitraditiota.⁴ Toisin kuin Qumranin kirjakääröt, ne on kirjoitettu koodeksin eli kirjan muotoon. Masoreettisten koodeksien ja vähäisten papyruslöytöjen lisäksi ainoana hepreankielisenä Vanhan testamentin tekstilähteenä ennen Qumranin löytöjä oli Samarialainen Pentateukki.⁵ Lisäksi Heprealaisen Raamatun varhainen teksti tunnettiin välillisesti sen käännösten kautta. Näistä tekstihistorian kannalta merkittävin on kreikankielinen Septuaginta, jonka käännöstyö on aloitettu 200-luvulla eKr. (Septuagintan kääntämisestä tarkemmin, ks. jäljempänä kappale ”Tekstistä tehdyt käännökset”). Septuaginta on Heprealaisen Raamatun tutkimuksen kannalta tärkeä,

koska se heprealainen teksti, josta Septuaginta on käännetty näyttää poikkeavan masoreettisesta tekstistä useassa kohdassa.

Aiemmassa tutkimuksessa Heprealaisen Raamatun kaanonin vakiintuminen ajoitettiin 150-luvun paikkeille eKr. Varhaiset kaanonajoitukset nojasivat muiden muassa kreikankielisen Sirakin kirjan johdantoon, joka puolestaan yleisesti ajoitetaan noin 110-luvulle eKr.⁶ Siinä Ben Siran pojanpoika viittaa tiettyihin teoksiin, jotka ovat saavuttaneet erityisaseman juutalaisuudessa:

Jumalan laissa, profeettakirjoissa ja niiden jälkeisissä kirjoituksissa meille on annettu paljon arvokkaita asioita – – Isoisäni Jeesus, joka jo pitkään oli omistautunut lain, profeettojen ja muiden isiltä perittyjen kirjoitusten lukemiseen ja perehtynyt niihin tarkoin, halusikin antaa viisautta ja kasvatusta koskevaan tietämykseen oman lisänsä, jotta opinhaluiset myös hänen ajatuksiaan tutkistelemalla pääsisivät yhä paremmin selville siitä, mitä lain mukainen elämä on. – – Se, mikä alun perin on kirjoitettu hepreaksi, ei näet ole enää sama, kun se on käännetty toiselle kielelle, eikä näin ole ainoastaan tämän kirjoituksen laita: myös laki, profeetat ja muut kirjoitukset⁷ ovat käännettyinä hyvinkin erilaisia kuin alkuperäisessä asussaan.⁸ (Kursivointi kirjoittajien.)

Teksti näyttäisi tukevan perinteistä juutalaista käsitystä Heprealaisen Raamatun jaosta kolmeen osaan.⁹ On kuitenkin huomattavaa, että vaikka tekstissä mainitaan laki, profeetat ja muut kirjoitukset yhdessä, siinä ei suoraan kerrota, mitä kirjoituksia näihin kolmeen kategoriaan kuuluu eikä sitä, mikä asema niillä on.¹⁰

Toisen temppelein tuhoutumisen jälkeen juutalainen historioitsija Josefus (n. 37 – n. 100 jKr.) kirjoittaa tavalla, jonka on Sirakin kirjan esipuheen ohella tulkittu heijastelevan kaanonin rajoja:

Meillä ei ole tuhansittain kirjoja, jotka ovat keskenään epäjohdonmukaisia ja ristiriidassa toistensa kanssa. Kaksikymmentäkaksi on niiden kirjojen lukumäärä, joita pidämme arvossa (τὰ δικάως πεπιστευμένα)¹¹ ja niissä kerrotaan kaikkien aikojen tapahtumat. Näistä viisi kirjaa kuuluu Moosekselle. Ne sisältävät lain sekä tapahtumat ihmisen luomisesta Mooseksen kuolemaan. Tämä ajanjakso on hieman alle kolmetuhatta vuotta. Mooseksen jälkeen

tulleet profeetat kirjoittivat puolestaan oman aikansa tapahtumat kolmeentoista kirjaan. Tämä ajanjakso on Mooseksen kuolemasta Artakseksekseen, joka oli Persian kuninkaana Kserksekseen jälkeen. Jäljelle jäävät neljä kirjaa

- 1 Schniedewind 2004, 24.
- 2 Brooke 2010, 348; Najman 2010, 4–5, 38.
- 3 Näistä vanhin koko Heprealaisen Raamatun sisältävä käsikirjoitus on *Codex Leningradensis* vuodelta 1008/9. Muita tärkeitä masoreettisia käsikirjoituksia ovat Kairon profeettakoodeksi vuodelta 895/7 ja Aleppon koodeksi vuodelta 920, mutta nämä eivät sisällä kaikkia Vanhan testamentin kirjoja.
- 4 Masoreettinen teksti on järjestelmällisen kopiointi- ja yhtenäistämistyön tuloksena syntynyt ”virallinen” Heprealaisen Raamatun teksti. Tekstin yhtenäistäminen on alkanut todennäköisesti jo ensimmäisellä vuosisadalla eKr., mutta vasta temppelein tuhon jälkeen (70 jKr.) yksi Heprealaisen Raamatun tekstimuoto näyttää syrjäyttäneen muut. Tämä konsonanttiteksti on todennäköisesti vakiintunut 100-luvulla jKr. Masoreettisesta tekstistä ks. esim. Tov 1992, 21–79.
- 5 Papyruslöydöistä merkittävin on Papyrus Nash (ajoitettu 150 eKr. – 100-l jKr.), joka sisältää kymmenen käskyä sekä ”Kuule Israel” -rukouksen (5. Moos. 6:4). Lisäksi Ketef Hinnomista löydettiin vuonna 1902 kaksi hopea-amulettia, jotka on ajoitettu eksiiliä edeltävälle ajalle ja jotka sisältävät osia Herran siunauksesta (4. Moos. 6:24–26). Tarkemmin ks. Tov 1992, 118–119; Barkay et al. 2004, 41–71.
- 6 Kreikankielisen esipuheen johdannossa tekstin kääntäjä ilmoittaa tulleen Egyptiin ”kuningas Euergeteen 38. hallitusvuotena”. Kääntäjä viittaa ilmeisimmin hallitsijaan nimeltä Ptolemaios VIII Euergetes II, joka hallitsi Egyptiä vuosina 170–164 sekä 145–116 eKr. Nykytutkimuksessa otaksutaan käännöksen syntyneen hieman kuninkaan kuoleman eli vuoden 116 jälkeen. (Skehan & DiLella 1987, 8–9.) Toisaalta on myös esitetty, että esipuhe voisi olla myös muuta Sirakin kirjan käännöstä huomattavasti myöhäisempi (esim. Kahle 1959, 217–218).
- 7 Vanhan testamentin apokryfikirjojen käännös 2007 kääntää ”ja muut pyhät kirjoitukset”, mutta alkutekstissä ei varsinaisesti ole sanaa ”pyhä”.
- 8 Käännös on mukaeltu Vanhan testamentin apokryfikirjojen käännöksestä 2007.
- 9 Juutalaisuudessa Heprealainen Raamattu jaetaan kolmeen osaan: Toora (*tōrā*), Profeetat (*n^e vi^m*) ja Kirjoitukset (*k^e tūvim*).
- 10 Sirakin kirjaa paljon myöhäisemmissä Uuden testamentin kirjoissa laki ja profeetat mainitaan useasti: ks. Matt. 5:17, 7:12, 11:13, 22:40; Joh. 1:45; Luuk. 16:16; Ap. t. 13:15, 24:14, 28:23; Room 3:21 sekä Luuk. 24:44 laki, profeetat ja psalmit.
- 11 Monissa vanhemmissa käännöksissä sanat τὰ δικάως πεπιστευμένα ymmärretään viittauksena kirjoitusten jumalalliseen alkuperään (esim. Whiston, Auburn & Buffalo 1895: ”justly believed to be divine”), mutta tarkaanottaen sanat πιστεύω + δικάως merkitsevät jonkun pitämistä ”oikeanlaisena”, ”riittävänä” tai ”merkittävänä”.

sisältävät hymnejä Jumalalle sekä ihmiselämän ohjeita. (*Contra Apionem* 1.38–40.)¹²

Ensi alkuun Josefuksen kertomus näyttää selvältä arvovaltaisten kirjojen luettelolta, mutta siinäkin ei suoraan kerrota, mitkä kirjat näihin kahteenkymmeneenkahteen kirjaan kuuluvat. Ei myöskään kerrota, miten kirjaryhmien rajat ymmärretään tai mitä esimerkiksi kolmeentoista profeettaan lasketaan. Ainoastaan lain osalta on melko selvää, että siihen kuuluviksi esitetyt viisi kirjaa ovat 1.–5. Mooseksen kirjat. Sen sijaan muiden kirjojen kohdalla jää arvailuksi, mitä kirjoja Josefus tarkoittaa. Hymneillä Josefus luultavasti viittaa psalmeihin ja ihmiselämän ohjeilla sananlaskuihin tai muuhun viisauksikirjallisuuteen. Profeettojen kohdalla ei kerrota, kuuluvatko siihen esimerkiksi historialliset kirjat, jotka myöhemmässä juutalaisessa perinteessä luetaan kolmiosaisen kaanonin Profeetta-osioon (ns. ”varhaisemmat profeetat”). Kaiken kaikkiaan lukumäärä kaksikymmentäkaksi on epäilemättä symbolinen. Arvostettujen kirjojen lukumäärä on tämä, koska se on sama kuin heprealaisten aakkosten lukumäärä.¹³ Luettelosta ei pitäisi näin ollen tehdä liian pitkälle meneviä päätelmiä kaanonin rajoista.

Kirjallisuudessa edelleenkin viitataan rabbin kokoukseen Jamniassa ja tämän kokouksen keskeiseen rooliin Heprealaisen Raamatun kaanonin synnyssä. Yleisen tulkinnan mukaan Toisen temppelin tuhouduttua rabbit olisivat Jamnian kokouksessa 90-luvulla jKr. laatineet päätöksen juutalaisesta pyhien kirjojen kokoelmasta. Josefus ei kuitenkaan mainitse Jamnian kokousta. Tutkimuksessa tämänkaltainen kertakaikkinen päätös on kyseenalaistettu, ja juutalaisuudessa sellaista on tuskin koskaan tehty.¹⁴ Todennäköisesti Heprealaisen Raamatun lopullinen vakiintuminen tapahtui aikaisintaan Bar Kokhban kapinan aikoihin 130-luvulla jKr.¹⁵ Vielä rabbiinisessa kirjallisuudessa 200-luvulla keskustellaan Saarnaajan kirjan ja Laulujen laulun pyhydestä (esim. Mishnan traktaatti *Jadajim* 3:5).

Mikä on muuttunut Qumranin tekstien löytämisen jälkeen?

Qumranista löydettyt tekstit sisältävät fragmentteja yli 900 käsikirjoituksesta, joista Heprealaiseen Raamattuun suoraan liittyviä käsikirjoituksia on noin

200. Tekstit on ajoitettu vuosien 250 eKr. – 70 jKr. välille, joten ne on kopioitu samoihin aikoihin Septuagintan käännöstyön kanssa. Vain osa käsikirjoituksista on kopioitu Qumranissa.

Toisen temppelin aikana ei voida puhua kirjoista tai vakiintuneesta kokoelmasta, on vain tekstejä, jotka kopioitiin lähes poikkeuksetta yksitellen käsikirjoituskääröille.¹⁶ Yhdelle kirjakäärölle harvoin mahtui useampia teoksia. Qumranin kokoelmassa esimerkkejä useammasta tekstistä samassa käsikirjoituksessa on vain muutamia.¹⁷

Qumranin löytöjen myötä on käynyt yhä selvemmäksi, että pyhien kirjojen kokoelma ei vielä ollut muotoutunut ajanlaskun taitteen tienoilla. Valtavasta määrästä juutalaista uskonnollista kirjallisuutta vain osa päätyi myöhemmin Heprealaisen Raamatun suljettuun kokoelmaan eli kaanoniin. Termit ”Raamattu”, ”Vanha testamentti” ja ”kaanon” ovat huomattavasti Qumranin käsikirjoituksia myöhäisempiä. Sen vuoksi on harhaanjohtavaa luokitella Qumranista löytyneet teokset ”raamatullisiin” ja ”ei-raamatullisiin”.¹⁸ Termi ”raamatullinen” tuntuu sisältävän oletuksen ”Raamatun” vakiintumisesta ja teoksen arvovallostasta, mutta on syytä pitää mielessä, että kaikilla Heprealaiseen Raamattuun päätyneillä teksteillä ei vielä tässä vaiheessa välttämättä ollut selkeän arvostettua tai pyhän tekstin asemaa.¹⁹ Toisaalta on todennäköistä, että jotkut juutalaiset ryhmät pitivät arvovaltaisina tai pyhinä teksteinä myös sellaisia kirjoituksia, jotka eivät koskaan vakiinnuttaneet asemaansa Heprealaisen Raamatun kaanonissa.

Qumranin tekstilöydöt ovat lisäksi vahvistaneet, että ajanlaskun taitteen tienoilla Heprealaisen Raamatun yksittäisten teosten teksti ei vielä ollut kaikkien teosten osalta täysin vakiintunut, vaan niiden sanamuoto on saattanut vaihdella suurestikin. Tunnetuin esimerkki lienee Jeremian kirja: Qumranista löytynyt käsikirjoitus, jotka vastaavat sekä masoreettista tekstiä (4QJer^{a,c}) että huomattavasti lyhyempää Septuagintan pohjatekstiä (4QJer^{b,d}).²⁰ On kuitenkin korostettava, että muutos kohti staattista tekstimuotoa on ollut erilainen eri teoksilla. Osan kohdalla tekstimuodon vakiintuminen on tapahtunut nopeammin, toisilla se saattoi kestää pidempään. Esimerkiksi Kolmannen Mooseksen kirjan teksti näyttäisi vakiintuneen jo varhain, kun taas erilaisia

editioita Toisen temppelin aikakauden lopulla on edellä mainitun Jeremian kirjan lisäksi ollut Toisesta ja Neljännestä Mooseksen kirjasta, Psalmien kirjasta sekä Samuelin ja Kuningasten kirjoista.²¹

Uudet lähteet ja niiden tutkimus ovat myös muuttaneet käsitystä siitä, miten kirjurien rooli ymmärretään. Jos aiemmin kirjurit nähtiin lähinnä passiivisina ja vanhaa säilyttävinä kopioitsijoina, nykytutkimuksessa heidän roolinsa on ymmärretty paljon monisysteemiseksi. Kirjailijaa, tekstin toimittajaa ja kopioitsijaa ei voida selkeästi erottaa toisistaan. Kirjureita oli myös erilaisia: oli ainoastaan mekaaniseen kopiointiin kykeneviä aloittelijoita, jotka käsikirjoitusta kopioidessaan toistivat jopa mallitekstin virheet, sekä laajasti oppineita kirjureita, jotka muokkasivat tekstiä esimerkiksi vertaillen keskenään saman teoksen eri versioita.²²

HEPREALAISEN RAAMATUN KAANON JA QUMRAN

Vaikka on selvää, että Heprealaisen Raamatun kokoelma ei ollut Toisen temppelin aikakaudella vielä täysin vakiintunut, on mahdollista tutkia, missä vaiheessa kehitys on tuolloin ollut. Voidaan kysyä, millä tekstien arvovaltaisuus näyttää Qumranin tekstikokoelman näkökulmasta. Näin saatu tieto kertoo ensisijaisesti siitä, miten Qumranin liikkeessä suhtauduttiin pyhiin kirjoituksiin. Toisaalta Qumranin tekstilöydöt eivät kerro vain rajatun lahkoon näkemystä arvovaltaisista teksteistä, vaan kokoelmalla ja sen ymmärtämisellä on laajempaa merkitystä koko Toisen temppelin juutalaisuuden tutkimuksessa. Qumranin tekstien avulla on siten mahdollista ymmärtää paremmin, miten Heprealainen Raamattu on syntynyt ja miten teksteihin suhtauduttiin juutalaisuudessa ajanlaskun taitteen tienoilla. Seuraavat seikat voivat kertoa teosten tärkeydestä.²³

- 1) Maininnat arvovaltaisista teoksista
- 2) Teoksesta säilyneiden käsikirjoitusten määrä
- 3) Teoksen käyttäminen uuden kirjallisuuden lähteenä
- 4) Teoksesta tehdyt käännökset
- 5) Teoksen esittäminen pyhänä

On huomattava, että kriteerit eivät ole absoluuttisia eivätkä yksinään kerro yksiselitteisesti jonkin

tekstin olevan arvostetussa asemassa. Seuraavaksi tarkastelemme yksityiskohtaisemmin Qumranin tekstilöytöjä edellä esitettyjen kriteerien avulla.

Maininnat arvovaltaisista teoksista

Kirjoitusten aseman selvittäminen olisi helpointa, jos Qumranin teksteissä olisi säilynyt lista siitä, mitkä kirjat ovat arvovaltaisia. Valitettavasti Qumranin kokoelmasta sen enempää kuin muualtaakaan Toisen temppelin kirjallisuudesta ei ole löydetty tällaista luetteloa tai edes suoraa mainintaa jonkin kirjan ”pyhydestä”. Sen sijaan Toisen temppelin kirjallisuudessa viitataan epäsuorasti ”lakiin” (*tôrâ*), ”profeettoihin” ja ”muihin kirjoituksiin”. Tämän on ajateltu heijastelevan juutalaisuudessa myöhemmin

12 Käännös kirjoittajien.

13 Josefusta hieman myöhäisemmältä ajalta tunnetaan kaksi vastaavanlaista mainintaa arvovaltaisten kirjojen lukumäärästä. 100-luvulta peräisin olevassa 4. Esran kirjassa (14:45–47) ”julkisten kirjojen” lukumääräksi ilmoitetaan kaksikymmentäneljä, mikä puolestaan on kreikkalaisien aakkosten lukumäärä. Tämän lisäksi Riemuvuosien kirjan myöhäisemmissä versioissa jakeiden 2:23–24 kohdalle on lisätty maininta ”kahdestakymmenestä kahdesta pyhästä kirjasta”. Tämä maininta tunnetaan kuitenkin vasta kirkkoisien lainauksista n. 300-luvulta alkaen. Alkuperäisessä Riemuvuosien kirjan tekstissä on ollut vain maininta ”kahdestakymmenestä kahdesta sukupolvesta” ja ”luomisteosta” (näin 4QJub^d sekä etiopiankielinen käännös), tarkemmin ks. VanderKam 2000, 18–19; McDonald 2007, 158–159.

14 Lewis 1964, 125–132; Lewis 2002, 146–162.

15 Ulrich 1999, 21.

16 Tov 2004, 79.

17 Tekstien kopioiminen yhdessä indikoi tiettyjen kirjojen yhteenkuuluvuutta jo varhaisessa vaiheessa. Esimerkkinä tunnetaan Tooran käsikirjoituksista ja kahdentoista pienen profeetan kokoelmasta. Tooran käsikirjoituksista kahdessa on säilynyt osia 1. ja 2. Mooseksen kirjasta (4QGen-Ex^a, 4QpaleoGen-Ex^b), yhdessä osia 2. ja 3. Mooseksen kirjasta (4QExo^d-Lev^f) ja yhdessä osia 3. ja 4. Mooseksen kirjasta (4QLev-Num^a). Kahdentoista pienen profeetan käsikirjoituksista osassa on useampi kuin yksi teos, mutta yhdessäkään Qumranin käsikirjoituksessa ei ole kaikkia kahtatoista samalla käärröllä, ks. von Weissenberg 2012, 362–365.

18 Tutkimuskirjallisuutta lukiessa on syytä olla tarkkana, sillä tutkijat käyttävät termejä eri tavoin, ks. esim. Zahn 2011, 93–120.

19 Ulrich 2010, 61–62.

20 Tov 2008, 147, 152.

21 Tov 2008; Ulrich 1999, 25–31.

22 Ks. von Weissenberg 2011, 247–272; Teeter 2010, 1201–1204.

23 Vrt. VanderKam 2012, 66.

vakiintunutta kolmiosaista kaanoniam. Ennen Qumraniam tunnettiin Toisen temppelein aikakaudelta artikkelin alussa mainittu Sirakin kirjan kreikankielisen käännöksen esipuhe, jossa viitataan tiettyihin uskonnollisiin teoksiin, ”lakiin”, ”profeettoihin” ja ”muihin kirjoituksiin”, jotka ovat saavuttaneet erityisaseman juutalaisuudessa. Sirakin kirjan esipuheen perusteella Qumranistakin on etsitty viitteitä kolmiosaisesta kaanonista. Joidenkin tutkijoiden mukaan noin 100-luvun puoliväliin eKr. ajoitettu teksti nimeltä Tooran määräyksiä (4QMMT)²⁴ sisältää tällaisen viittauksen kolmeen arvovaltaisten tekstien ryhmään:

4Q397 14–21 9–11

Ja myös me [olemme kirjoittaneet] sinulle, että tutkisit tarkoin Moosek[sen] kirjaa²⁵ [sekä] profeetto[jen k]irjoja ja Daavi[di...] menneiden sukupolvien [tekoja].²⁶

Ensisilmäykseltä teksti näyttäisi tuntevan perinteisen juutalaisen pyhien kirjoitusten kolmijaon: Toora (Mooseksen kirja), Profeetat ja Kirjoitukset (Daavid). Osa tutkijoista onkin pitänyt tätä kohta Sirakin kirjan ohella todisteena kolmijakoisen kaanonin varhaisesta vakiintumisesta.²⁷ Tämä on kuitenkin liian äkinäinen johtopäätös. Ensinnäkin, tekstikohta on hyvin fragmentaarinen, eikä saman teoksen rinnakkaiskäsikirjoitus 4Q398 sisällä vastaavaa mainintaa.²⁸ Toisekseen jotkut tutkijat ovat ehdottaneet, että ”Mooseksen kirja” viittaisi ainoastaan osaan Toorasta, eikä kaikkiin viiteen Mooseksen kirjaan.²⁹ Kolmanneksi, missään ei ole lueteltu mitä teoksia laskettiin mukaan ”profeettojen kirjoihin” – kuten ei Sirakin kirjassa tai Josefuksellakaan!³⁰ Tulkinta, jonka mukaan maininta tukisi kolmijakoisen kaanonin profeetta-kokoelman varhaisesta vakiintumisesta perustuu siten pikemminkin oletukseen siitä, että viittauksella on sama sisältö kuin myöhemmässä juutalaisuudessa. Neljänneksi, viittaus Daaviidiin on hepreankielisessä alkutekstissä syntaktisesti omituinen (*b^e-david*), eikä ole varmaa, viitataanko sillä Daaviidiin henkilönä vai johonkin kirjalliseen kokoelmaan tai tekstiin, jonka kirjoittajana Daavidia pidettiin. On mahdollista, että kohta viittaa Psalmien kirjaan, joka on saanut keskeisen aseman jo varhain.³¹ Toisaalta Qumranin teksteissä ei missään muualla viitata psalmeihin

edellä mainitulla tavalla (*b^e-david*).³² Näin ollen yhteys kaanonin ”Kirjoitukset”-osiin ei ole niin selvä, miltä ensi alkuun näyttää.

Vaikka kolmiosaisen kaanonin ajatusta ei Qumranista löydy – ainakaan siinä muodossa kuin se myöhemmin ymmärrettiin – teksteissä on viitteitä, että on olemassa Mooseksen kirjojen ja mahdollisesti joidenkin profeettakirjojen kokoelma. Tämä voidaan päätellä siitä, että Tooran määräyksiä -teoksen lisäksi ilmaukset ”Mooseksen kirja”, ”Mooseksen Toora” tai ”Tooran kirja” esiintyvät useasti Qumranin teksteissä (esim. 2Q25; 4Q249; CD 5:2, 15:2, 9, 12; 1QS 5:8). Esimerkiksi Damaskon kirjassa ja Yhdyskuntasäännössä yhteisöön liittyminen kuvataan katumuksena ja ”palaamisena Mooseksen Tooran”, joka heijastelee Viidennen Mooseksen kirjan kielenkäyttöä:

CD 15:12

Mutta jos hän sitoutuu palaamaan Mooseksen Tooraan koko sydämeästään ja kaikesta sielustaan (ks. myös CD 15:8–10b; 16:1–5; 1QS 5:8–9).³³

Viittauksissa ”Mooseksen Tooraan” tai ”Tooran kirjaan” ei kuitenkaan täsmennetä, mikä teos tai mitä teoksia siihen kuuluu. Ilmauksilla voidaan myös viitata vain jonkinlaiseen käskyjen tai säädösten kokoelmaan. Toisaalta Qumranin teksteissä on viitteitä siitä, että Toora on alettu ymmärtää yhä enemmän käskyjä ja praksista laajempaan jumalallisena ilmoituksena ja se on alettu rinnastaa viisauteen.³⁴ Tooran ymmärtäminen jumalallisena ilmoituksena on suoraan kytköksissä tekstin arvovaltaisuuteen ja pyhyteen (ks. jäljempänä luku ”teoksen jumalallinen alkuperä”). Sen sijaan tästä ei voi tehdä sitä johtopäätöstä, että Toora jumalallisena ilmoituksena on samastettavissa tiettyyn tekstiin, saati tiettyyn sanamuotoon.

Profeettojen kirjoihin Qumranin teksteissä viitataan huomattavasti vähemmän. Tooran määräyksiä -tekstin lisäksi profeettojen kirjat on mainittu ainoastaan Damaskon kirjan kohdassa, jossa siteerataan ja tulkitaan Aamoksen kirjaa:³⁵

CD 7:13–18

Kaikki luopiot annettiin alttiiksi miekalle, mutta (Toorasta) kiinni pitävät pelastuivat pohjoiseen maahan, koska

hän on sanonut: ”Minä vien maanpakoon kuninkaanne Sikkutin ja epäjumalankuvanne Kijjunin Damaskon teltasta.” (vrt. Aam. 5:26–27.) *Tooran kirjat* merkitsevät kuninkaan majaa, niin kuin Hän on sanonut: ”Minä rakennan jälleen Daavidin sortuneen majan.” (Aam. 9:11). Kuningas on seurakunta ja Kijjun-epäjumalankuvat ovat *profeettojen kirjoja*, joiden sanoja Israel on halveksinut. – (Kursivointi kirjoittajien.)³⁶

Jakso sisältää kaksi viittausta arvovaltaiseen kirjallisuuteen: ”kuninkaan teltat” tulkitaan ”Tooran kirjoiksi”, joiden arvo palautetaan jälleen; ”Kijjun-epäjumalankuvat” viittaa puolestaan ”profeettojen kirjoihin”.³⁷ Nämä kirjat ovat joutuneet Israelin halveksunnan kohteeksi. Kohta viittaa siihen miten muu Israel on hylännyt arvovaltaisen tradition oikean tulkinnan.

Qumranin teksteistä sekä Tooran määräyksiä että Damaskon kirja näyttäisivät siis viittaavan jonkinlaiseen kokoelmaan, joka tunnetaan nimellä ”profeettojen kirjat” ja jonka parina on ”Mooseksen kirja” tai ”Tooran kirjat”. Missään ei kuitenkaan selosteta, mitä teoksia profeettojen kirjoihin on ajeltu kuuluvan.

Tämän lisäksi Qumranin teksteissä mainitaan muutaman kerran jonkin tietyn profeetan kirja. Nämä maininnat esiintyvät sitaattiformelissa: ”niin kuin on kirjoitettu profeetta x:n kirjassa”. Esimerkiksi Qumranin yhteisön Florilegium-tekstissä mainitaan profeetta Jesajan, Hesekielin ja Danielin kirjat:

4Q174 1–2 i 15–16

Niin kuin on kirjoitettu profeetta Jesajan kirjassa viitauksena viimeisin päiviin: ”Lujalla [kädellä hän veti minut – – (Jes. 8:11)]. Nämä ovat ne, joista on kirjoitettu profeetta Hesekielin kirjassa: ”He ei[vät enää] myöskään saastuta itseään – – (Hes. 37:23)].”

4Q174 1–2 ii 3

Tämä on se aika, josta on kirjoitettu profeetta Danielin kirjassa: ”[Jumalattomat] elävät jumalatto[mina – – (Dan. 12:10)].” (Kursivoinnit kirjoittajien.)³⁸

Muissa teksteissä viitataan lisäksi profeetta Hesekielin kirjaan (4Q177 7 3), profeetta Jesajan kirjaan (4Q265 1 3; 4Q285 7 1³⁹) ja profeetta Jeremian kir-

jaan (4Q182 1 4). Huomattavaa on, että edellä esitetyissä kohdissa profeetan kirjan mainitsemisen jälkeen siteerataan kyseisen teoksen tekstiä. Tämä kertoo siteeratun profeettakirjan arvostetusta asemasta sekä sen käytöstä uuden teoksen legitimoimisessa (siteeraamisesta, ks. seuraava alaluku). Lisäksi maininnat profeettojen kirjoista havainnollistavat kehitystä, jonka myötä profetia on muuttumassa suullisesta julistuksesta profeettakirjallisuudeksi. Danielin pitäminen profeettakirjana puolestaan osoittaa sen, että tekstin kirjoittaja ei ole ajatellut samanlaista kolmiosaista kaanonina kuin myöhäisemmässä juutalaisuudessa, jossa Danielin kirja luetaan

24 Teoksen 4QMMT ajoituksesta ks. von Weissenberg 2009, 15–16.

25 ”Kirja” hepr. *sefer* ei viittaa ”yksiin kansiin sidottuun kirjaan” (ks. johdanto), vaan tarkoittaa yleisemmin kirjoitusta.

26 Ellei muuta ole mainittu, tässä artikkelissa Qumranin tekstien käännökset ovat teoksesta Sollamo (toim.) 1997.

27 Esim. Qimron ja Strugnell 1994, 112.

28 Käsikirjoituksen 4Q397 rivit 10–12 on koottu useammasta erillisestä fragmentista. Lisäksi käsikirjoituksen 4Q398 vastaava kohta on vaikeasti luettavissa, mutta on selvää, ettei se ole voinut sisältää samaa lukutapaa kuin käsikirjoitus 4Q397. Von Weissenberg 2009, 204–206.

29 Esim. Berthelot (2006, 1–14) ehdottaa, että kohta viittaa ainoastaan 5. Mooseksen kirjaan. Lim (2001, 23–37) puolestaan esittää, että ”Mooseksen kirja” viittaa tässä 1. sekä 3.–5. Mooseksen kirjoihin, mutta ei 2. Mooseksen kirjaan, sillä 4QMMT-teoksessa siteerataan ainoastaan ensin mainittuja, mutta ei kertaakaan 2. Mooseksen kirjaa.

30 Esim. Berthelot (2006) ehdottaa, että kohta viittaa ainoastaan Samuelin ja Kuningasten kirjoihin.

31 Näin esim. Berthelot 2006.

32 Ks. Lim (2010, 312–313), jonka mukaan ilmaus *b^e-david* ei viittaa psalmeihin, vaan Daavidiin esimerkkinä.

33 Käännös on mukaeltu teoksesta Sollamo (toim.) 1997.

34 Tooran ja viisauden samastamisesta ks. Uusimäen ja von Weissenbergin artikkeli tässä numerossa.

35 Sitautti on osa laajempaa tekstijaksoa, joka tunnetaan nimellä Aamos–Numeri-midrash (CD 7:13b–8:2). Jakso on ainoastaan Damaskon kirjan käsikirjoituksessa A ja puuttuu B-käsikirjoituksesta. Useiden tutkijoiden mukaan tekstijakso ei ole sisällytynyt teoksen varhaisimpaan versioon, vaan se on lisätty teokseen myöhemmin. Ks. Collins 1995, 80–81.

36 Käännös mukaeltu teoksesta Sollamo (toim.) 1997.

37 Sekä lain kirjat että profeettojen kirjat ovat monikossa, toisin kuin 4QMMT-teoksessa, jossa viittaus Mooseksen kirjaan on yksikössä.

38 Käännös kirjoittajien.

39 Sana ”kirja” esiintyy vain tekstin aukkokohdan rekonstruktiossa.

kuuluvaksi Heprealaisen Raamatun Kirjoitukset-osioon.⁴⁰

Koska Qumranin teksteistä ei löydy selkeää luetteloa siitä, mitkä kirjat ovat arvovaltaisia, on päätelmät tehtävä epäsuorien viittausten avulla. Selvää on ainoastaan, että Qumranin aineistosta ei löydy sellaista kolmiosaisen kaanonin ajatusta kuin myöhemmässä juutalaisuudessa. Lisäksi näyttää siltä, että Heprealaisen Raamatun kirjoista Toora on saavuttanut keskeisen aseman. Toisaalta missään Qumranin tekstissä ei mainita, mitä kaikkea Tooraan kuuluu, eikä esimerkiksi kerrota Mooseksen kirjojen lukumäärää, kuten myöhemmässä Josefuksen tekstissä tempppelin tuhoutumisen jälkeen. Joihinkin profeettakirjoihin viitataan siten, että myös ne voidaan ymmärtää arvovaltaisiksi, mutta tästä ei vielä voida päätellä että Heprealaisen Raamatun Profeetat-osio olisi vakiintunut lopulliseen muotoonsa – muista kirjoituksista (*ketūvim*) puhumattakaan.

Säilyneiden käsikirjoitusten määrä

Säilyneiden kopioiden määrä kertoo epäsuorasti tekstin asemasta, sillä on todennäköistä, että paljon käytettyjä ja arvostettuja tekstejä on kopioitu enemmän kuin vähemmän tärkeitä teoksia. Eniten käsikirjoituksia Qumranin kokoelmassa on säilynyt seuraavista Heprealaisen Raamatun teoksista (käsikirjoitusten määrä suluisia):⁴¹

Psalmit (36), 5. Mooseksen kirja (30), Jesaja (21), 1. Mooseksen kirja (19–20), 2. Mooseksen kirja (17), 3. Mooseksen kirja (13), Pienet profeetat (8–12), 4. Mooseksen kirja (8), Daniel (6), Jeremian kirja (6), Hesekielin kirja (6), Jobin kirja (6)

Hieman vähemmän kopioita on säilynyt seuraavista:

Samuelin kirjat (4), Ruut (4), Laulujen laulu (4), Valitusvirret (4), Tuomarien kirja (3), Kuninkaiden kirjat (3), Joosuan kirja (2), Sananlaskut (2), Saarnaajan kirja (2), Aikakirjat (1), Esra-Nehemia (1), Esterin kirja (0)

Vertailun vuoksi on syytä mainita muutamien sellaisten teosten käsikirjoitusten määrä, joista ei tullut

osa Heprealaisen Raamatun kaanonin. Näistä kaikki eivät myöskään ole Qumranin liikkeen omia tekstejä:

Riemuvuosien kirja (14), Ensimmäinen Henokin kirja (11), Yhdyskuntasääntö (12), Ymmärtäväisyyden ohje (8), Tooran määräyksiä (6–7)

Käsikirjoitusten laskutavassa on tiettyä epävarmuutta. Tutkijoiden antamat luvut saattavat vaihdella esimerkiksi sen vuoksi, ettei olla aivan varmoja, kuuluvatko jotkin tekstifragmentit samaan vai eri käsikirjoitukseen. Lisäksi joidenkin kirjojen kohdalla on todennäköistä, että meille säilynyt käsikirjoitus ei alun perinkään ole sisältänyt koko teosta. Esimerkiksi kaikki psalmikäsikirjoitukset eivät ole sisältäneet koko Psalmien kirjaa,⁴² tai Hoosean kirjan sisältäneessä käsikirjoituksessa 4QXII^d ei ole säilynyt muita Pienten profeettojen kirjoja.⁴³ On myös huomattava, että meille säilyneiden käsikirjoitusten lukumäärät voivat johtua osittain sattumasta. Se, että jotain teosta on säilynyt vain muutama käsikirjoitus, ei vielä todista siitä, että sillä ei olisi ollut merkitystä Qumranin liikkeelle tai laajemmin juutalaisuudessa. Esimerkiksi Aikakirjojen käsikirjoituksia ei ole juuri säilynyt, mutta samaan aikaan esimerkiksi Sotakäärössä näytettäisiin viittaavan nimenomaan Aikakirjojen eikä Samuelin ja Kuningasten kirjan versioon Israelin historiasta.⁴⁴

Vaikka säilyneiden käsikirjoitusten määrä ei suoraan kerro tekstin asemasta, se antaa kuitenkin viitteitä siitä, mitkä tekstit ovat saattaneet olla tärkeämpiä kuin toiset. Huomionarvoista on, että erityisesti Toorasta on säilynyt suuri määrä kopioita. Vaikka psalmikäsikirjoitukset eivät sisälläkään kaikkia psalmeja, näyttää Psalmien asema myös merkittävältä Qumranin kokoelman valossa. Myös joistain profeettakirjoista on säilynyt kopioita kohdalaisen paljon.⁴⁵ Lisäksi esimerkiksi Riemuvuosien kirjasta on säilynyt huomattava määrä kopioita, vaikka se ei olekaan päätyntä myöhemmin Heprealaisen Raamatun kokoelmaan,⁴⁶ ja on todennäköistä että sillä on ollut erityisasema ainakin Qumranin liikkeessä.⁴⁷ Qumranin kokoelmasta löytyneiden käsikirjoitusten määrä kuvaa jossain määrin tiettyjen teosten asemaa laajemminkin juutalaisuudessa, sillä on selvää ettei kaikkia Qumranin luolista löy-

dettyjä kopioita ole laadittu Qumranissa, vaan ne on tuotu sinne muualta.⁴⁸

Teoksen käyttäminen uuden kirjallisuuden lähteenä

Säilyneiden käsikirjoitusten lukumäärää paremmin tekstin arvostuksesta kertoo se, miten sitä on käytetty toisissa teoksissa lähteenä. Tämä näkyy erityisesti siinä, miten tekstiä siteerataan, mutta myös siinä, miten tekstiä tulkitaan, muokataan ja otetaan osaksi uutta tekstiä. Varhaisin tulkinta on ollut implisiittistä eli sellaista, jossa lähdeteksti ja sen uusi tulkinta punotaan yhteen uudeksi teokseksi. Tällöin lähdetä ja sen tulkintaa ei erotella, vaan niistä muodostuu uusi saumaton kokonaisuus.⁴⁹ Tärkeitä ja pyhiä traditioita on tulkittu uudelleen muodostamalla lähteestä ja uudesta tekstistä uusi teos, vanhaa ja uutta taidokkaasti yhteen sommitteleva kudelma. Tällaista ”implisiittistä eksegeesiä” on monenlaisissa teoksissa. Itse asiassa koko Heprealainen Raamattu voidaan nähdä tällaisen implisiittisen tulkinnan prosessina.⁵⁰ Myös koko Toisen tempelin ajan juutalainen kirjallisuus rakentaa jollain tavoin varhaisemmalle perinteelle muokaten ja tulkiten sitä.

Implisiittistä tulkintaa edustavat esimerkiksi niin sanotut Raamattua uudelleenkirjoittavat teokset (Rewritten Bible).⁵¹ Yhtäältä ne kertovat uudelleenkirjoittamisen pohjalla olevan teoksen merkittävydestä: alkuperäisen teoksen täytyy olla riittävän merkityksellinen, että sitä käytetään uuden teoksen lähteenä. Toisaalta lähdeosta on luvallista muokata ja uudelleenkirjoittaa uudesta näkökulmasta. Parhaan esimerkin uudelleenkirjoitetuista teksteistä muodostavat Mooseksen kirjat.⁵² On melko selvää, että Tooran arvovaltaisuus on vakiintunut jo varhain (vrt. edellä käsikirjoitusten lukumäärä, jäljempänä Septuagintan kääntäminen).⁵³ Tekstillä ei kuitenkaan ole ollut sellaista asemaa, ettei sitä olisi saanut muuttaa ja tulkita paremmin uuden yhteisön tilanteeseen tai ajatteluun sopivaksi. Esimerkiksi Riemuvuosien kirja ja Tempelikäärö esittävät oman versionsa osasta Mooseksen kirjojen tekstiä tulkiten ja muokaten alkuperäistä tekstiä hyvinkin merkittävästi.⁵⁴ Onkin todennäköistä, että teoksen arvovalta ei liity niinkään sen tekstiin tai sanamuotoon, vaan siihen traditioon, jota se välittää.⁵⁵

Uudelleenkirjoittamisen prosessissa tekstin tulkinta ja arvovalta kietoutuvat toisiinsa. Toisaalta ajatellaan, että lähdetekstien arvovaltaisuudella voitiin legitimoida myös uusien tekstien asema. Samaan aikaan tulkitseminen ja uudelleenkirjoittaminen lisäsivät tulkinnan kohteena olevien tekstien arvovaltaisuutta.⁵⁶ Kun arvostettuja perinteitä syntyi, kehittyi myös tarve niiden tulkintaan.⁵⁷

Qumranin tekstit edustavat kehitysvaihetta, jossa tekstien tulkinnassa ja suhtautumisessa ai-

40 Myös psalmeja pidettiin profeettateksteinä Qumranissa, vrt. Pajusen ja Antinin artikkeli tässä numerossa. Ks. myös Ulrich 1999, 21–22.

41 Tov (Ed.) 2002, 165–183.

42 Lisäksi mukana saattaa olla psalmeja, jotka ovat jääneet kanonisen Psalmien kirjan ulkopuolelle. Ks. esim. Pajunen 2012.

43 Itse asiassa yksikään Pienten profeettojen käsikirjoitus ei sisällä kaikkia kahtatoista teosta, ks. tarkemmin von Weissenberg 2012, 365.

44 Vanonen 2012.

45 Myös Danielin kirjaa on todennäköisesti pidetty profeettakirjana, vrt. 4Q174 1–2 ii 3 edellä.

46 On huomattava, että Etiopian kirkon kaanoniin Riemuvuosien kirja kuitenkin sisältyy. Tarkemmin Etiopian kirkon kaanonista, ks. Cowley 1974.

47 VanderKam 1999, 399–401.

48 Esimerkiksi vanhimmat käsikirjoitukset 4QEx-Lev^f ja 4QSam^b ajoitetaan n. 250-luvulle eKr. Asutus Qumranissa alkoi vasta 100-luvulla eKr., ks. esim. Magness 2002, 63–69.

49 Ks. esim. Fishbane 1985.

50 Epäilemättä jokainen Heprealaisen Raamatun kirja on käynyt toimitusprosessin, jossa varhaisempi aineisto on muokattu uudelleen. Lisäksi myös Heprealaisen Raamatun sisällä jotkin kirjat käyttävät toisia lähteenään, esimerkiksi Aikakirjat antavat oman tulkintansa Samuelin ja Kuningasten kirjoista.

51 Tarkemmin uudelleenkirjoittavista teksteistä, ks. Hanna Tervanotkon ja Jessi Orpanan artikkeli tässä numerossa.

52 Uudelleenkirjoittamista esiintyy myös muissa kirjallisuuden lajeissa, jopa runoudessa ja viisauksikirjallisuudessa.

53 Qumranista löydetty, ns. esi-samarialaista tekstimuotoa edustavat käsikirjoitukset kuitenkin osoittavat, että arvostuksen vakiintumisesta huolimatta Tooran tekstimuoto ei ole vakiintunut.

54 Ks. Tervanotkon ja Orpanan artikkeli tässä numerossa.

55 Collins 2011, 29–30. Tätä päätelmää tukee myös se, että vain harvat olivat luku- ja kirjoitustaitoisia, jolloin tekstin yksityiskohtien merkitys oli ehkä pienempi kuin sen perinteen, jota teos välitti. Ulrich 1999, 93.

56 Brooke 2005, 96–97, 103.

57 White Crawford 2008, 2.

empaan teokseen on tapahtumassa muutos. Implisiittinen tulkinta on Qumranin kokoelman teksteissä edelleen yleistä, mutta uutena piirteenä ovat eksplisiittiset tulkintatekstit, joissa uutta tulkintaa ei enää kirjoiteta sisään tekstiin, vaan lähdeteksti ja sen tulkinta erotetaan toisistaan erilaisin formelein (esim. ”on kirjoitettu”, ”sen tulkinta on”). Selkeimpiä esimerkkejä tällaisista eksplisiittisistä tulkintateksteistä ovat pešerit, eli Qumranista löytyneet kommentaarit, joissa annetaan ajankohtainen tulkinta jollekin aiemmalle teokselle. Pešereitä on laadittu Hoosean, Habakukin, Jesajan, Malakian, Nahumin, Miikan, Sefanjan kirjoista sekä joistakin psalmeista.⁵⁸

Alkuperäisen lähdetekstin ja tulkinnan erottaminen toisistaan heijastelee tekstien arvovallassa tapahtunutta muutosta. Tästä huolimatta pešereissä siteerattu teksti ei ole aina sama kuin myöhemmin tunnettu Heprealaisen Raamatun teksti. Osa eroista selittyy sillä, että siteerattavien teosten sanamuoto ei vielä ole ollut vakiintunut, mutta osassa tapauksista on todennäköistä, että kommentaarin kirjoittaja on tarkoituksellisesti muokannut lähdetekstiä halumaansa suuntaan.

Pešereiden lisäksi Qumranin teksteissä siteerataan runsaasti kirjoja, jotka päättyivät Heprealaiseen Raamattuun. Usein sitaattia edeltää jokin sitaattiformeli, kuten esimerkiksi ”kuten on kirjoitettu” (*kašer katuv*) tai ”josta sanotaan” (*kašer amar*), esim.

1QS 5:16–17

Kukaan ei saa syödä eikä juoda mitään heidän omaansa eikä ottaa mitään heidän kädestään muutoin kuin maksua vastaa. Kirjoitettu on: ”Lakattaa jo luottamasta ihmiseen – – (Jes. 2:22)”.

Lainaukset voivat olla myös ilman sitaattiformelia, jolloin siteerattu teos esitetään usein Jumalan puheena (Jumalan puheesta, ks. jäljempänä kappale ”Teoksen jumalallinen alkuperä”), esim.

CD 8:8–9

He eivät ole välittäneet kohotetusta kädestä, vaan ovat kulkeneet jumalattomien tiellä, josta Jumala on sanonut: ”Heidän viininsä on käärmeiden myrkyä – – (5. Moos. 32:22)”.

Molemmissa tapauksissa lähdeteksti on erotettu selvästi muusta tekstistä ja siteerattu teksti saa auktoritatiivisen aseman. Sitä käytetään perusteena jollekin toteamukselle uudessa tekstissä. Näiden esimerkkien lisäksi on huomattava, että myös Riemuvuosien kirjaa siteerataan vastaavalla tavalla (4Q228 1 i 9). Tämäkin viite kertoo Riemuvuosien kirjan merkityksestä Toisen temppelein juutalaisuudessa.⁵⁹

Tekstistä tehdyt käännökset

Tekstistä tehdyt käännökset voivat myös kertoa teoksen merkittävydestä. Teoksen pitää olla riittävän tärkeä tai arvostettu, jotta syntyisi tarve kääntää se toiselle kielelle. Toisen temppelein ajalta tiedetään, että tekstejä on käännetty ainakin arameaksi ja kreikaksi.

Vanhan testamentin kreikankielisen käännöksen, Septuagintan, synty ajoitetaan yleensä noin 200-luvun keskivaiheille. Käännös on tehty Aleksandriassa kreikkaa puhuneen juutalaisyhteisön tarpeisiin. Tooran merkityksestä kertoo, että se on käännetty ensin.⁶⁰ Muiden kirjojen kohdalla ei tarkkaan tiedetä, koska ja missä järjestyksessä ne on käännetty, mutta suurin osa on todennäköisesti käännetty toisella ja ensimmäisellä vuosisadalla eKr.⁶¹

Septuagintan varhaisimmat papyruslöydöt ovat 100-luvulta eKr. ja sisältävät katkelmia Kolmannesta ja Viidennestä Mooseksen kirjasta.⁶² Ensimmäiseltä vuosisadalta tunnetaan fragmentteja kaikista Pentateukin kirjoista sekä Kahdentoista pienen profetaan kirjasta.⁶³ Näiden lisäksi Qumranin kokoelman luolissa neljä ja seitsemän on säilynyt joitakin kreikankielisiä fragmentteja. Fragmentit sisältävät muutamia jakeita 2.–5. Mooseksen kirjoista sekä Jeremian kirjeestä ja ne ajoitettu vuosien 200 eKr. – 10 jKr. välille.⁶⁴ Qumranin lähettyviltä, Naḥal Ḥeveristä on lisäksi löydetty Kahdentoista pienen profetaan kreikankielinen käännös, joka on ajoitettu vuosien 50 eKr.– 50 jKr. välille.⁶⁵

Septuagintan käännös ja sen varhaiset käsikirjoitukset eivät suoraan kerro, missä vaiheessa kukin teos on saanut arvovaltaisen aseman.⁶⁶ Varhaisimpien tunnettujen käsikirjoitusten valossa näyttää kuitenkin siltä, että Toora on ollut muita kirjoja merkittävämpi (vrt. Tooran kääntäminen ensimmäisenä). Mielenkiintoista on, että Tooran lisäksi

varhaisten tunnettujen käsikirjoitusten joukossa on osia Kahdentoista pienestä profeetasta sekä Hephrealaisen Raamatun ulkopuolelle jääneestä Jeremian kirjeestä. Naḥal Heveristä löydetty Kahdentoista profeetan kääre on merkityksellinen myös sen vuoksi, että sen sisältämää kreikankielistä tekstiä on systemaattisesti muutettu alkuperäisestä Septuaginta-käännöksestä lähemmäs sitä tekstimuotoa, josta myöhemmin kehittyi masoreettinen teksti.⁶⁷ Tämä heijastelee sitä, että tietyissä piireissä alettiin pitää yhtä tekstimuotoa ”oikeampana” kuin toisia. Tämän kehityksen tulos on lopulta vakiintunut heprealaisen konsonanttiteksti.

Qumranista on löydetty myös muutama fragmentaarinen arameankielinen käännös. Arameaksi on säilynyt katkelma Kolmannesta Mooseksen kirjasta (4QtgLev) ja kaksi Jobin kirjasta (4QtgJob, 11QtgJob). Kolmannen Mooseksen kirjan kääntäminen arameaksi on todennäköisimmin seurausta Tooran merkityksestä. Jobin kirjan kohdalla synnä on voinut olla paitsi teoksen arvostus myös Jobin kirjan heprean kieli, joka on runollisuudessaan hyvin monimutkaista.⁶⁸ On mielenkiintoista, että viisaukskirjallisuuteen laskettavasta Jobin kirjasta on säilynyt arameankielisiä fragmentteja, mikä viittaa teoksen merkitykseen. Muuten Qumranin kokoelmassa Hephrealaisen Raamatun viisaukskirjallisuus on vähäisesti edustettuna, sen sijaan kokoelma sisältää paljon aiemmin tuntemattomia viisauksia.⁶⁹ On mahdollista että Jobin kirja on ollut tärkeämpi kuin muut Hephrealaiseen Raamattuun päätyneet viisauksiteokset.

Teoksen pyhyys ja jumalallinen alkuperä

Edellä esitetyt kriteerit kertovat siitä, kuinka suosittu jokin teos on ollut (käsikirjoitusten määrä), kuinka tärkeänä tai arvovaltaisena teosta on pidetty (käyttäminen lähteenä, käännökset) ja edelleen, minkälaisia varhaisia viittauksia on ollut arvovaltaisten teosten kokoelmiin (maininnat Mooseksen tai profeettojen kirjoista). Näiden kriteerien lisäksi tekstien ”pyhyteen” on Toisen temppelin ajan tutkimuksessa kiinnitetty vähemmän huomiota.

Ekspliisiittisiä viittauksia tekstien tai tekstikokoelmien pyhyteen ei Qumranin teksteissä ole. Qumranin kokoelman ulkopuolella Sirakin kirja ja sitä myöhäisempi Josefuksen teksti viittaavat kyllä

teksteihin, joilla on erityisasema, mutta niissäkään ei ”Tooraan”, ”profeettoihin” tai ”muihin kirjoituksiin” liitetä attribuuttia ”pyhä” (hepr. *qādōš*, kr. *hagios, hieros*).⁷⁰ Mitä kirjoitusten ”pyhyys” Qumranin teksteissä voisi siis tarkoittaa?

Eugene Ulrich määrittelee pyhät kirjoitukset (Scripture) sellaisiksi teoksiksi, jotka ovat arvovaltaisia ja joiden perimmäisenä tekijänä (ultimate

-
- 58 Pešerit jaetaan kahteen pääluokkaan: temaattiset ja jatkuvat pešerit. Kahdentoista pienen profeetan kirjoista, Jesajan kirjasta ja psalmeista laaditut ovat ns. jatkuvia pešereitä. Ks. Berrin 2000, 644–647.
- 59 Myös Damaskon kirja näyttäisi viittaavan Riemuvuosien kirjaan, ks. CD 16:3–4.
- 60 ’Septuaginta’ on alun perin tarkoittanut ainoastaan Tooran kreikankielistä käännöstä. Termiä käytetään kuitenkin usein laajemmassa merkityksessä koko käännöskokoelmasta (ks. esim. Tov 1992, 135). Tooran kääntämisen varhaisuus ja ensisijaisuus voidaan havaita esimerkiksi siitä, miten se on selvästi toiminut mallina muiden kirjojen käännöksille. Myös Septuagintan ”puolustuspuheeksi” kirjoitettu Aristeaan kirje (100-l. eKr.) puhuu ainoastaan lain kääntämisestä kreikan kielelle.
- 61 Sirakin kirjan esipuheen perusteella suuri osa Hephrealaisesta Raamatusta on käännetty kreikaksi sen kirjoittamisajankohtana. Muiden Septuagintan kirjojen käännöksen ajoittaminen riippuu siten pitkälti Sirakin kirjan esipuheen ajoittamisesta.
- 62 Septuagintan käsikirjoitukset 801, 819 ja 957 (Rahlfsin luokitus).
- 63 Septuagintan käsikirjoitukset 802, 803, 805, 848, 942 ja 943.
- 64 Kreikankieliset tekstit on julkaistu Discoveries of the Judaean Desert (DJD) julkaisusarjan osissa III (ed. M. Baillet) ja IX (ed. P. W. Skehan et al.). Tarkemmin kreikankielisistä teksteistä Qumranissa ks. Richey 2012.
- 65 Fragmentaarinen käsikirjoitus sisältää osia Joonan, Miikan, Naahumin, Habakukin, Sefanjan ja Sakarjan kirjoista, ja on todennäköisesti alkuperäiskunnossaan sisältänyt kaikki kaksitoista pientä profeettaa. Tov 1990.
- 66 Epäsuorasti Septuagintan käännöstävän tutkimus voisi paljastaa käännettävien teosten asemasta ja merkityksestä. Valitettavasti tällaista tutkimusta on tehty vasta vähän.
- 67 Barthelemy 1963; Tov 1990.
- 68 Jobin kirja on ilmeisesti ollut haastava myös Septuagintan kääntäjälle, sillä siinä käytetty käännöstekniikka on muuhun Septuagintaan suhteutettuna varsin vapaa. Jobin kirjan käännöstekniikasta, ks. Heater 1984.
- 69 Ks. Uusimäen ja von Weissenbergin artikkeli tässä numerossa.
- 70 Toisin kuin monissa käännöksissä, Sirakin ja Josefuksen tekstit eivät varsinaisesti puhu ”pyhistä” kirjoista (ks. alaviitteet 8 ja 14). Vasta rabbinisessa kirjallisuudessa attribuutti ”pyhä” liitetään kirjoitusten yhteyteen (vrt. m. Jadajim 3:5).

author) pidetään Jumalaa.⁷¹ Määritelmässä nostetaan esiin ”pyhän” käsitteelle keskeinen kollektiivinen ja yhteisön identiteettiä vahvistava ulottuvuus. Tässä artikkelissa lähestymme kirjoitusten pyhyyttä Ulrichin toisen kriteerin eli jumalallisen alkuperän näkökulmasta. Esitämme, että teos voidaan ymmärtää jossain mielessä ”pyhäksi”, jos jokin toinen teksti esittää sille jumalallisen alkuperän.⁷² Qumranin teksteissä toistuu ajatus, jonka mukaan Jumala on puhunut ”Mooseksen kautta” (*b^ejad mōšē*). Näin esimerkiksi Yhdyskuntasäännössä (1QS 8:15): ”Tämä tarkoittaa Tooraa, jo[nk]a hän (Jumala) on käskenyt Mooseksen kautta – –.”⁷³ Tämä ei vielä ole ainutlaatuista, sillä ajatus Mooseksesta lain välittäjänä esiintyy jo Heprealaisen Raamatun sisällä (ks. esim. Lev. 26:46, Neh. 9:14, 2. Aik. 34:14). Erona aikaisempiin teksteihin Qumranin kirjoituksissa on se, että ilmaukseen, jossa mainitaan Jumalan puhuneen ”Mooseksen kautta” yhdistetään sitaatti Mooseksen kirjoista, esim.

1QM 10:6

He kertokoot sen, minkä olet pu[hun]ut Mooseksen kauttanoen: ”Kun te – – (4. Moos. 10:9)”

Heprealaiseen Raamattuun päätyneitä kirjoja siiteerataan Qumranin teksteissä runsaasti, mutta lainauksen esittäminen Jumalan puheena lisää epäilemättä sitaatin lähteenä olevan tekstin arvovaltaa ja pyhyyttä.

Mooseksen lisäksi Qumranin teksteissä mainitaan, että Jumala on puhunut ”profeettojen/profeetan kautta” (*b^ejad han-nāvi/han-n^evī'im*). Tällaiset ilmaukset ovat tavanomaisia myös Heprealaisessa Raamatussa (ks. esim. Jer. 50:1, Hes. 38:17), mutta samoin kuin Tooran kohdalla, Qumranin teksteissä voi ilmausta seurata sitaatti kyseisen profetaan kirjasta, esim.

CD 3:20–4:2

Niin kuin Jumala lupasi heille profetta Hesekielin kautta sanoen: ”Papit, leeviläiset – – (Hes. 44:15).”⁷⁴

Vastaavalla tavalla puhutaan esimerkiksi profetta Jesajasta (CD 4:13–14; 11Q13 2:15⁷⁵) ja Sakarjasta (CD 19:7), jonka jälkeen seuraa sitaatti kyseisen profetaan teoksesta. Sitaatti voi seurata myös ilman,

että tarkennetaan, mistä kirjoituksesta on kysymys, esim.

CD 6:13–14

He (liittoon tulleet) olkoot oven sulkijoita, joista Jumala on sanonut: ”Kuka teistä – – (Mal. 1:10).”

Yksittäisten profettojen teksti esitetään siten Qumranin teksteissä hyvin samaan tapaan jumalallisena kuin Toorakin. Tätä näkemystä tukee se, että laki ja profetat asetetaan Jumalan puheessa rinnakkain. Aiemmin mainittu Yhdyskuntasäännön kahdeksannen palstan teksti nimittäin jatkuu seuraavasti:⁷⁶

1QS 8:15–16

Tämä tarkoittaa Tooraa, jo[nk]a hän (Jumala) on käskenyt Mooseksen kautta, jotta he tekisivät kaiken sen, mitä on ilmoitettu jokaiselle ajalle ja minkä profetat ovat ilmoittaneet hänen pyhän henkensä kautta.⁷⁷

Havainnollisin esimerkki kirjoitusten pyhyydestä ja jumalallisesta alkuperästä on Habakukin pešerissä (1QpHab 7:1–5):

Jumala käski Habakukin kirjoittaa siitä, mitä on tapahtuva viimeiselle sukupolvelle, mutta ajankohtaa Hän ei ilmoittanut hänelle. Kun sanotaan ”että hän voi sen vaivatta lukea” (Hab. 2:2), se tarkoittaa tulkittuna Vanhurskauden opettajaa, jolle Jumala on ilmoittanut kaikki palvelijoidensa profettojen sanojen salaisuudet.

Teksti ilmoittaa eksplisiittisesti, että Habakuk on saanut suoraan Jumalalta käskyn kirjoittaa. Habakukin kirjalle esitetään näin selvä jumalallinen alkuperä. Tilannetta voisi verrata Tooraan. Samoin kuin Mooses on saanut suoraan Jumalalta käskyn kirjoittaa (ks. esim. 2. Moos. 34:27–28, Riemuv. k. 1:1–2), samoin on profetta Habakukin teoksen kanssa. Habakukin kirjan jumalallisen alkuperän lisäksi teksti kertoo, että Jumala on ilmoittanut profettojen sanojen salaisuudet Vanhurskauden opettajalle. Koska Habakukin pešer kertoo sen, minkä Jumala on ilmoittanut Vanhurskauden opettajalle, tästä seuraa se, että Habakukin pešer pitää itseään alkuperäiseen lähteeseen rinnastettavana teoksena, jolla on myös jumalallinen alkuperä. Aivan kuten profettojen puhe on Jumalan puhetta (1QpHab

2:8–10) samoin Vanhurskauden opettajan puhe on Jumalasta lähtöisin (1QpHab 2:1–3).

JOHTOPÄÄTÖKSET

Toisen temppelein aikakaudella uskonnollinen auktoriteetti on siirtymässä temppeleistä ja kultista teksteihin. Tämä kehityskulku heijastuu myös Qumranin kokoelmassa, jossa kirjallisista teoksista on tulossa yhä suuremmassa määrin arvovaltaisia ja pyhiä. Tämä näkyy myös siinä, että implisiittisen eksegeesin rinnalle syntyy eksplisiittinen tulkintatraditio, jossa arvovaltainen lähdeteksti ja sen tulkinta erotetaan toisistaan erilaisin formelein. Samaan aikaan sen enempää arvovaltaisten tekstien lukumäärä kuin niiden tekstimuoto ei ole vielä vakiintunut. Jopa asemansa vakiinnuttaneista Tooraan kuuluvista teoksista oli olemassa toisistaan poikkeavia tekstimuotoja.

Toisen temppelein aikana joidenkin teosten arvovaltaisuus on selvempi kuin toisten. Qumranin kokoelman teksteissä näkyy jo selvästi Tooran ja joidenkin profeettakirjojen arvovaltainen asema. Sekä Tooran että joidenkin profeettojen kohdalla viitataan niiden jumalalliseen alkuperään. Sen sijaan missään ei tarkkaan luetella sitä, mitä kirjallisia teoksia Tooraan kuuluu, eikä profeettakirjojen kokoelma ole rajattu tai selkeästi määritelty. Esimerkiksi viitteitä historiallisten kirjojen – jotka myöhemmässä perinteessä luetaan Profeetat-osioon (varhaisemmat Profeetat) – arvovaltaisesta asemasta on hyvin niukasti. Näin ollen Heparalaisen Raamatun kaanonista tai sen nykyisestä kolmijaosta ei ole mahdollista vielä puhua Toisen temppelein ajan loppupuolella. Pyhien kirjoitusten kokoelma oli vasta muotoutumassa. Tämä tarkoittaa myös sitä, etteivät ensimmäiset kristityt suinkaan perineet juutalaisuudelta valmista ja kanonisoitua Heparalaista Raamattua.

On siis yhä selvempää, että ei ainoastaan Heparalaisen Raamatun kokoelman, vaan myös itse tekstin synty on ymmärrettävä pitkäksi ja monimuotoiseksi prosessiksi.⁷⁸ Suurin osa Toisen temppelein kirjallisuudesta rakentaa jollain tavoin varhaisemman perinteelle muokaten ja tulkiten sitä. Tämä kehityskulku on tuttu jo Heparalaisen Raamatun sisältä: sielläkin nuoremmat tekstit tulkitsevat uudelleen varhaisempia. Koko Heparalaisen Raama-

tun synty on alusta asti luonteeltaan dynaaminen, eikä ole mahdollista täysin erottaa toisistaan tekstin syntyprosessia ja sen tulkintaprosessia. Pikemminkin, ennen kaanonin vakiinnuttamista tekstin synty ja sen tulkinta ovat rinnakkaisia ja sisäkkäisiä tapahtumia. Vasta Raamatun rajojen määräytyttyä ja tekstimuodon vakiinnuttua tulkinta irrotetaan lopullisesti tekstin muokkaamisesta.

Traditioiden ylöskirjaaminen, kopiointi ja tulkinta liittyvät aina yhteisön identiteettiin ja sen vahvistamiseen. Samaan aikaan kun on nähtävissä, että ”jumalallinen ääni” on Toisen temppelein aikakaudella siirtymässä tekstiin, on muistettava, että tekstit itsessään eivät voi saavuttaa auktoritatiivista asemaa. Se on mahdollista ainoastaan silloin kun ihmiset ja ihmisten yhteisöt toiminnallaan antavat teksteille arvovaltaa. Teksti voi väittää puhuvansa jumalallisella äänellä – kuten Temppeelikäärö – mutta käytännössä sillä on valtaa ainoastaan siinä tapauksessa, jos sen sanoma jollain tavoin toteutuu ihmisyyhteisöjen arjessa.

71 Ulrich (2010b, 149) kirjoittaa: ”A book of scripture is a sacred authoritative work believed to have God as its ultimate author, which the community, as a group and individually, recognizes and accepts as determinative for its belief and practice for all time and in all geographical areas.” (kursivointi kirjoittajien) Englanninkielen termi ”author” käännetään usein kirjoittajaksi, mutta se voi merkitä myös tekijää, luoja ja alkuunpanijaa yleisemmässä merkityksessä.

72 Teoksen itsensä esittäminen jumalallisena ei vielä ole riittävä kriteeri, koska mikä tahansa kirjoitus voi näin tehdä ilman että teoksen itsensä esittämää alkuperää hyväksytään (vrt. Temppeelikäärö). Siinä vaiheessa kun myöhempi teksti viittaa varhaisemman teoksen jumalalliseen alkuperään ja käyttää sitä omien tulkintojensa legitimoimiseen, voidaan ajatella, että kyseinen teos on saavuttanut erityisaseman yhteisössä, jossa myöhempi teksti on kirjoitettu.

73 Käännös kirjoittajien.

74 Sitaatti poikkeaa hieman masoreettisen tekstin muodosta.

75 Profeetan nimi on lähes kokonaan tekstin aukkokohtadissa, mutta sitaatti on tunnistettavissa.

76 Samaan tapaan asia ilmaistaan myös aivan teoksen alussa IQS 1:3: ”(Hän on) käskenyt Mooseksen ja kaikkien palvelijoidensa, profeettojen kautta.”

77 Käännös mukaeltu teoksesta Sollamo (toim.) 1997.

78 Ulrich 1992; Brooke 2011.

KIRJALLISUUS

BARKAY, GABRIEL ET AL.

2004 "The Amulets from Ketef Hinnom: A New Edition and Evaluation". *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 334, 41–71.

BARTHÉLEMY, DOMINIQUE

1963 *Les devanciers d'Aquila: Première publication intégrale du texte des fragments du dodécaprophète trouvés dans le désert de Juda*. Leiden: Brill.

BERTHELOT, KATELL

2006 "4QMMT et la question du canon de la Bible hébraïque". *From 4QMMT to Resurrection: Mélanges qumraniens en hommage à Émile Puech*. Eds. Florentino García Martínez, Annette Steudel & Eibert Tichelaar. STDJ 61. Leiden: Brill, 1–14.

BERRIN, SHANI

2000 "Pesharim". *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls I–II*. Eds. Lawrence Schiffman & James C. VanderKam. Oxford: Oxford University Press, 644–647.

BROOKE, GEORGE J.

2002 "Between Authority and Canon: The Significance of Reworking the Bible for Understanding the Canonical Process". *Reworking the Bible: Apocryphal and Related Texts at Qumran: Proceedings of a Joint Symposium by the Orion Center for the Study of the Dead Sea Scrolls and Associated Literature and the Hebrew University Institute for Advanced Studies Research Group on Qumran, 15–17 January, 2002*. Ed. Esther Chazon, Devorah Dimant & Ruth Clements. STDJ 58. Leiden: Brill, 85–104.

2010 "Genre Theory, Rewritten Bible and Peshar". *Dead Sea Discoveries* 17, 332–357.

2011 "Canonisation Processes of the Jewish Bible in the Light of the Qumran Scrolls". "For It is Written": *Essays on the Function of Scripture in Early Judaism and Christianity*. Ed. Jan Doehhorn. Frankfurt: P. Lang, 14–35.

GRABBE, LESTER L.

2000 *Judaic Religion in the Second Temple Period: Belief and Practice from the Exile to Yavneh*. London: Routledge.

COLLINS, JOHN

1995 *The Sceptre and the Star*. New York: Doubleday.

2011 "Changing Scripture". *Changes in Scripture: Rewriting and Interpreting Authoritative Traditions in the Se-*

cond Temple Period. Toim. Hanne von Weissenberg, Juha Pakkala & Marko Marttila. BZAW 419. Berlin: De Gruyter, 23–45.

COWLEY, R.

1974 "The Biblical Canon of the Ethiopian Church Today". *Ostkirchliche Studien* 23, 318–323.

FISHBANE, MICHAEL

1985 *Biblical Interpretation in Ancient Israel*. Oxford: Clarendon.

HEATER, HOMER

1984 *A Septuagint Translation Technique in the Book of Job*. Washington: The Catholic Biblical Association of America.

LEWIS, J. P.

1960 "What Do We Mean by Jabneh?" *Journal of Bible and Religion* 32, 125–132.

2002 "Jamnia Revisited". *Canon Debate*. Eds. Lee Martin McDonald & James A. Sanders. Peabody, MA: Hendrickson Publishers, 146–162.

LIM, TIMOTHY

2001 "The Alleged Reference to the Tripartite Division of the Hebrew Bible". *Revue de Qumran* 20/77, 23–37.

2010 "Authoritative Scriptures and the Dead Sea Scrolls". *The Oxford Handbook of the Dead Sea Scrolls*. Eds. Timothy Lim & John Collins. Oxford: Oxford University Press.

MAGNESS, JODI

2002 *The Archaeology of Qumran and the Dead Sea Scrolls*. SDSSRL. Grand Rapids: Eerdmans.

MCDONALD, LEE MARTIN

2007 *The Biblical Canon: Its Origin, Transmission, and Authority*. Third Corrected Printing. Peabody, MA: Hendrickson.

NAJMAN, HINDY

2010 *Past Renewals: Interpretative Authority, Renewed Revelation and the Quest for Perfection in Jewish Antiquity*. JSJSup 53. Leiden: Brill.

PAJUNEN, MIKA S.

2012 *The Land to the Elect and Justice for All: Search for the Function and Setting(s) of 4QNon-canonical Psalms B (4Q381)*. Diss. University of Helsinki.

QIMRON, ELISHA & JOHN STRUGNELL

1994 *Qumran Cave 4. V: Miqsat Ma'aseh Ha-Torah*. DJD 10. Oxford: Clarendon.

RICHEY, MATTHEW

2012 "The Use of Greek at Qumran: Manuscript and Epi-

- graphic Evidence for a Marginalized Language". *Dead Sea Discoveries* 19, 177–197.
- SCHNIEDEWIND, WILLIAM
- 2004 *How the Bible Became a Book: The Textualization of Ancient Israel*. New York: Cambridge University Press.
- SOLLAMO, RAIJA (TOIM.)
- 1997 *Qumranin kirjasto: Valikoima teoksia*. Helsinki: Yliopistopaino.
- TEETER, ANDREW
- 2010 "Scribes and Scribalism". *The Eerdmans Dictionary of Early Judaism*. Eds. John J. Collins & Daniel C. Harlow. Grand Rapids: Eerdmans.
- TOV, EMANUEL
- 1990 *The Greek Minor Prophets Scroll from Nahal Hever (8HevXIIgr) (The Seiyâl collection 1)*. DJD 8. Oxford: Clarendon.
- 1992 *Textual Criticism of the Hebrew Bible*. Minneapolis, IN: Fortress Press.
- 2004 *Scribal Practices and Approached Reflected in the Texts of Judaean Desert*. STDJ 54. Leiden: Brill.
- 2006 "Hebrew Scripture Editions: Philosophy and Praxis". *From 4QMMT to Resurrection: Mélanges qumraniens en hommage à Émile Puech*. Eds. Florentino García Martínez et al. STDJ 61. Leiden: Brill, 280–312.
- 2008 "Biblical Texts from the Judean Desert: An Overview and Analysis". *Hebrew Bible, Greek Bible, and Qumran: Collected Essays*. Tübingen: Mohr Siebeck, 128–154.
- TOV, EMANUEL (ED.),
- 2002 *The Texts from the Judaean Desert: Indices and an Introduction to the Discoveries in the Judaean Desert Series*. DJD 39, Oxford: Clarendon.
- ULRICH, EUGENE
- 1992 "The Canonical Process, Textual Criticism, and Later Stages in the Composition of the Bible". *Sh'arei Talmon: Studies in the Bible, Qumran, and the Ancient Near East Presented to Shemaryahu Talmon*. Eds. Michael Fishbane & Emanuel Tov. Winona Lake: Eisenbrauns, 267–291.
- 1999 *The Dead Sea Scrolls and the Origins of the Bible*. SDSSRL. Grand Rapids: Eerdmans.
- 2010 "The Evolutionary Production and Transmission of the Scriptural Books". *The Dead Sea Scrolls: Transmission of Traditions and Production of Texts*. Eds. Sarianna Metso, Hindy Najman & Eileen Schuller. STDJ 92. Leiden: Brill, 209–225.
- 2010b "Methodological Reflections on Determining Scriptural Status in First Century Judaism". *Rediscovering the Dead Sea Scrolls: An Assessment of Old and New Approaches and Methods*. Ed. Maxine L. Grossman. Grand Rapids: Eerdmans, 145–161.
- VANDERKAM, JAMES C.
- 1999 "Authoritative Literature in the Dead Sea Scrolls". *Dead Sea Discoveries* 6, 382–402.
- 2000 *From Revelation to Canon: Studies in the Hebrew Bible and Second Temple literature*. Leiden: Brill.
- 2012 *Dead Sea Scrolls and the Bible*. Grand Rapids: Eerdmans.
- VANONEN, HANNA
- 2012 "Reading 1QM 15,4–16,1 Encouragement Speech as Hypertext". Esitelmä symposiumissa "Changes in Sacred Texts and Traditions", Saariselkä 26.2.2012.
- VON WEISSENBERG, HANNE
- 2009 *4QMMT – Reevaluating the Text, the Function, and the Meaning of the Epilogue*. STDJ 82. Leiden: Brill.
- 2011 "Changing Scripture? Scribal Corrections in MS 4QXII^c". *Changes in Scripture: Rewriting and Interpreting Authoritative Traditions in the Second Temple Period*. Eds. Hanne von Weissenberg, Juha Pakkala & Marko Marttila. BZAW 419. Berlin: De Gruyter, 247–272.
- 2012 "The Twelve Minor Prophets at Qumran and the Canonical Process: Amos as a 'Case Study'". *The Hebrew Bible in Light of the Dead Sea Scrolls*. Eds. Nóra Dávid, Armin Lange, Kristin de Troyer & Shani Tsoref. FRLANT 239. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 357–378.
- WHITE CRAWFORD, SIDNIE
- 2008 *Rewriting Scripture in Second Temple Times*. SDSSRL. Grand Rapids: Eerdmans.
- ZAHN, MOLLY M.
- 2011 "Talking About Rewritten Texts: Some Reflections on Terminology". *Changes in Scripture: Rewriting and Interpreting Authoritative Traditions in the Second Temple Period*. Eds. Hanne von Weissenberg, Juha Pakkala & Marko Marttila. BZAW 419. Berlin: De Gruyter, 93–120.